

Bevezető és a kérdés vizsgálata a két világháború között

Ha tömören szeretnénk megfogalmazni, hogy mit jelentenek a „szabadságjogok”, akkor azt mondhatjuk, hogy az *emberi természetből* fakadó jogok összességét. E jogok – tágabb értelemben – az alapjogok részét képezik, melyekhez hozzátartoznak a politikai jogok (például a választójog) is. Az utóbbiakra azonban e helyen nem térünk ki.

Kiemeljük viszont, hogy az egész jogrendszer a szabadságjogokon nyugszik: gyakorlásuk a magánjog szabályai szerint történik (például gazdasági társaság alakítása), a legfontosabb szabadságjogokat pedig a büntetőjog védi (például az emberölés vagy a lopás büntetőtörvénykönyvi tényállásai). Az „alapjog” elnevezés ezt fejezi ki. Az állam azonban közérdekből korlátozhatja a szabadságjogokat, sőt esetleg – például egy világháború idején – meg is szüntetheti azokat. Tomcsányi Móric, a két világháború közötti időszak neves közjogásza egyenesen azt állítja, hogy az egész közigazgatás nem más, mint az egyéni szabadság korlátozása. Ám épp ez a korlátozás az, ami a szabadságjogokat életre hívja, minthogy létezésüknek feltétele maga az állam, mellyel szemben megfogalmazódnak.

A két világháború közötti időszakban a szabadságjogok eredetét jellemzően vagy Rousseau-ra és az 1789-es francia forradalomra vagy a 17. századi angol jogfejlődésre, különösen a *Bill of Rights*ra (1689) vezették vissza. Mivel a trianoni tragédiát elsősorban a franciáknak tudták be, az angol előzményekre nagyobb szimpátiával tekintettek. Csekey István – 1931-től a szegedi jogi kar professzora – az 1946. évi alkotmány alapjogokat deklaráló preambulumaival kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy Magyarország „minden európai kontinentális államot megelőzve legelsőnek nyilatkoztatta ki az emberi szabadságjogokat elsődleges alakjukban 1222. évi Aranybullájában. A világon pedig csak egyetlen más állam előzte meg mindössze hét esztendővel: Anglia a Magna Chartájával.” Tény azonban, hogy hazánkban a szabadságjogok modern megfogalmazásának a dualizmus volt a nagy korszaka. A két világháború között – különösen a II. világháború előestéjén és alatt – azonban a szabadságjogok korlátozásai lettek a meghatározóak.

A személyes szabadság

E jog kezdetleges formáját így rögzíti *Aranybullánk*: „Azt is akarjuk, hogy a nemes embert sem mi, sem az utánunk való királyok soha meg ne fogják, vagy meg ne nyomorítsák valamely hatalmas kedvéért, hanem ha előbb perbe hivatott és rendes úton törvényt láttak reá”. Az élet és a testi épség biztonságán túl a 20. századra a személyes szabadságnak már számos további részjogosultsága is kialakult. Foglalkozhatnánk akár a lakóhely szabad megválasztásának jogával is, de itt csak a munkavállalás szabadságát és az életpálya megválasztásának jogát emeljük ki, melyet a két háború között sajátos céllal igyekeztek korlátozni. Ahogy Tomcsányi Móric fogalmazta, „törvényhozásunk ezt a korlátozást [...] nemzetünk érdekében szüksé-

gesnek tartotta, mert a zsidóságnak egyes, nemzeti szempontból nem asszimilálódott rétegének [...] nemzetellenes magatartása által s általában a zsidóknak egyes pályákon való aránytalan térfoglalása miatt a magyar faj [...] fejlődőképességét veszélyeztetve látta.”

Ezért – „közérdekből” – a kamara-rendszert az I. zsidótörvény (1938. évi XV. tc.) kiterjesztette: sajtókamarát létesített, amit később (1940) még a színházi kamara, a filmkamara és a zenekamara felállítása követett. 1941-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter egy művészeti kamarákat összefogó csúcskamara létesítését is elrendelte. A II. zsidótörvény szerint (1939. évi IV. tc.) a kamarákba és a felsőoktatási intézményekbe zsidó származású személyeket csak 6%-os arányszámban lehetett felvenni – ettől a Műegyetem közgazdasági karán 12%-ig el lehetett térni. (Az 1920. évi „numerus clausus” a tanszabadsággal összefüggésben lejjebb tárgyaljuk.) Továbbá zsidó származású személy állami tisztviselő sem lehetett, illetve időszaki lapnál – annak szellemi irányát meghatározó – pozíciót (például felelős szerkesztő) sem tölthetett be. A III. zsidótörvény (1941. évi XV. tc.) megtiltotta a zsidók és a nem-zsidók házasságkötését is.

Bár Tomcsányi azt nem vitatta, hogy e rendelkezések a jogegyenlőség elvével érintkezésben vannak, úgy látta, hogy „a jogegyenlőség fogalmilag nem matematikai egyenlőség, és a jogegyenlőséggel megfér a jogok és kötelezettségek aránylagosságának a szempontja”. Tény azonban, hogy az 1944-ben meginduló deportálásokkal immár a jogegyenlőség elvének totális félre tétele mellett egészében semmisült meg a magyarországi zsidóság személyes szabadsághoz való joga.

A vallásszabadság

E szabadságjog elvi szempontból onnan származik, hogy ha a hit külsőleg is megnyilatkozik, akkor érintkezésbe lép az állam jogrendjével is. A vallásszabadságot Magyarországon az 1608. évi koronázás előtti I. törvénycikk deklarálta, és a Horthy-korszak jogrendje is kiemelt helyet biztosított számára, mivel az állami és társadalmi rend szempontjából fontos tényezőként tekintett a vallásra.

Jól kifejezi ezt, hogy még a két háború közötti időszakban is működött a valláskényszer, ami azt jelentette, hogy 18 éves korukig valamely bevett vagy elismert vallásban kellett nevelni minden gyermeket. Ezután azonban a felekezetből ki lehetett lépni (a férjhez adott nő kiléphetett korábban is), illetve felekezetet lehetett váltani („vallásszabadság”).

Lényeges viszont, hogy a második zsidótörvény rést ütött azon a szabályon, amely szerint – 1848-tól kezdve – a polgári és politikai jogok gyakorlására már vallástól független volt. Az 1942. évi VIII. törvénycikk azonban úgy rendelkezett, hogy többé nem bevett vallásnak, hanem csak elismert vallásnak kell tekinteni az izraelita felekezetet. Ekkortól az a magyarországi baptista és mohamedán egyházakkal került egy szintre.

A gyülekezési jog

A gyülekezési jog azt biztosítja, hogy az állampolgárok közérdekű kérdéseket nyilvánosan megvitathassanak. Utoljára egy 1913-as belügyminiszteri rendelet szabályozta e jogot, erről szóló törvény még a Horthy-korszakban sem volt. Tomcsányi is úgy látta, hogy ez korabeli „közjogunknak fogyatékosága és szépséghibája”. Az akkori szabályok szerint nyilvános gyűléseket csak a rendőrhatalóság előzetes engedélyével lehetett szervezni. A politikai gyűléseket azonban – kivéve az olyan pártgyűléseket, melyeket a képviselőválasztások alkalmával tartottak – 1931-től egy kormányrendelet teljesen betiltotta. A rendőrhatalóság minden gyűlésen jelen lehetett – a politikai gyűléseken kötelezően jelen kellett lennie –, és azok feloszlátását is elrendelhetette, ha a közrend és közbiztonság szempontjából szükségesnek vélte.

Az egyesülési jog

Míg a „gyülekezés” az emberek közös célból való alkalmi tömörülését jelenti, addig az „egyesülés” (egyesület) alatt állandó jellegű társulásukat kell érteni. (Megjegyezzük, hogy a magánegyesületeken kívül közjogi egyesületek is vannak – például a szakmai kamarák vagy a helyi önkormányzatok –, de ezek a közigazgatás szervei közé tartoznak. A két kategória között létezik átmenet is, például a Magyar Tudományos Akadémiát lehet ilyen „közérdekű” egyesületnek tekinteni.)

Az 1938. évi XVII. törvénycikk jelentősége abban áll, hogy az egyesülési jogot korábban – még 1875-ben, alkotmányjogi szempontból igencsak kifogásolható módon – egy belügyminiszteri rendeletben szabályozták. Bár az egyesületek továbbra is csak belügyminiszter által láttamozott alapszabály szerint működhettek, e rendelkezés alól a politikai pártok kivételt képeztek. Erről a törvényjavaslat indokolása azt írja, hogy „ez a tétel a magyar alkotmányos jogi felfogásnak eszményi magasságba emelkedő megnyilvánulása”. Ugyanakkor teljesen új tilalom volt a törvényben, hogy az egyesületekben – és itt már a politikai pártokat is beleértve – nem lehetett esküt tenni engedelmesség vagy más lelkiismeretbeli kötelezettség megerősítésére. Igyekeztek tehát akadályozni a tekintélyuralmi törekvéseket.

Részben ezzel összefüggésben említünk meg egy 1938-as rendeletet is, mely szerint tilos volt a köztisztviselőknek olyan egyesületbe belépni, amelynek tagságát az állam törvényes rendjével nem lehetett összeegyeztetni. Továbbá a köztisztviselők hivatalos eljárásuk közben olyan jelvényt sem viselhetek, ami politikai párthoz való tartozásukat tüntette fel – igaz, ezt a szabályt jellemzően a kormánypártiak szegték meg. Végül, 1939-ben újabb kormányrendelet jelent meg a honvédelmi törvény felhatalmazása alapján, mely a háborús veszély időtartamára megtiltotta az újabb egyesületek alakítását.

A sajtószabadság

Egy országban akkor van sajtószabadság, ha a sajtó útján bárki szabadon közölheti gondolatát. A sajtószabadság magyarországi alaptörvénye a dualizmus idején, 1914-ben született, mely az illetékes ügyészségnek beküldendő, úgynevezett sajtórendészeti kötelezpéldányról is rendelkezett. A '30-as évek végén a sajtószabadságot az „állami rend megóvása végett” jelentősen szűkítették. Az 1938. évi XVIII. törvénycikk szerint az időszakos lapok és hírlaptudósító újságok alapításához miniszterelnöki engedélyt kellett kérni. Emellett a belügyminiszternek változatlanul megmaradt az a joga, hogy a lapok további megjelenését az ország belső rendjének vagy külső biztonságának veszélyeztetésére hivatkozva megtiltsa. 1939-ben bevezették az előzetes sajtóellenőrzést (cenzúrát) is – a kormány az erre vonatkozó rendeletét a honvédelmi törvény felhatalmazása alapján bocsátotta ki. Pusztán érdekesség, hogy a sajtóbűncselekmények felett elvben még a Horthy-korszak vége felé is esküdtszék ítélt, noha már 1919-ben felfüggesztették az esküdtszék működését.

A tanszabadság

A tanulás alsó fokon inkább kötelesség, mint jog, melynek intézményes hátterén már a '20-as években sokat javítottak a klebelsbergi reformok. E folyamat azonban nem teljedhetett ki a második világháború kitörése miatt, pedig az 1940. évi XX. törvénycikk a hatéves mindennapi népiskolai oktatás nyolc évre hosszabbítását formailag már megvalósította. Úgy, hogy azt a kilencedik évben még gyakorlati gazdasági képzéssel is megtoldotta.

A tanszabadságnak a tanítási és a tanulási szabadság a két fő eleme, melyek közül csak az előző érvényesült korlátlanul a korszak felsőoktatási intézményeiben. A zsidó származású hallgatók egyetemi és jogakadémiai felvételét e „népfaj” országos számarányának megfelelően 6%-ra korlátozta a numerus clausus (1920. évi XXV. tc.). Igaz, az 1928-as módosítástól kezdve (1928. évi XIV. tc.) – egészen a II. zsidótörvényig – a felvételiknél már nem a „népfaji” hovatartozás, hanem az egyes foglalkozási ágakhoz tartozók gyermekeinek „megfelelő arányban” való bejuttatását tekintették kötelezőnek, azonban e szempontot is elsősorban a zsidósággal szemben alkalmazták.

A tanítási szabadság alapján minden egyetemi tanár saját tudományos meggyőződése szerint oktathatta tárgyát. A tanszabadság körében szokás szólni még a korabeli egyetemi autonómiáról is, bár ezzel az egyes részjogosultságaira tekintettel – például a doktori fokozat adományozása, az egyetemi magántanári képesítés, a tanszékek betöltésénél a jelölési jog, a fegyelmi hatalom önálló gyakorlása – az önkormányzati természetű jogok kapcsán célszerűbb foglalkozni.

A hatósági jogsegélyre való jog

E szabadságjog azt biztosítja, hogy az egyén hatóságok (azaz kényszerítő erejű intézkedésekre jogosult állami szervek) igénybevételével érvényesíthesse mindazokat a jogokat, amelyeket a jogszabályok megállapítanak számára. Ami e szabadságjog kialakulását illeti, az az „egyszerű” kérelmezési és panaszjogból fejlődött ki. Ez lehetővé teszi, hogy saját érdekéhez fűződő ügyben kérelemmel forduljon bárki a hatóságokhoz. (Megjegyezzük, hogy a Horthy-korszakban felszólalási joguk – *actio popularis* – is volt a honpolgároknak. Olyan ügyekben, ahol egyéni érdekeltységük ugyan nem forgott fenn, de közérdekű volt a sérelem.)

A két világháború közötti időszakban továbbra is az államfő maradt a kérelmek előterjesztésének legmagasabb fokú fóruma. A kormányzó általános főfelügyeleti jogkörében az illetékes minisztérium útján eljárhatott minden ügyben. Különleges ügycsoportot jelentett 1944-ben az egyes zsidó származású személyeknek a rájuk vonatkozó hátrányos jogszabályi intézkedések alóli kormányzói mentesítése.

A tulajdon sérthetetlensége

Már az *Aranybullában* olvashatjuk a következő rendelkezést: „A mely birtokot valaki méltó szolgálatjával szerzett, attól soha meg ne fosztassék”. „Régi” jog tehát a tulajdon sérthetetlensége, melynek modern alaptörvénye azonban szintén a dualizmus idején, 1881-ben keletkezett.

Bár már a Horthy-korszakban is elvileg csak törvényi alapon és közérdekű okból lehetett korlátozni a magántulajdont, a kisajátított ingatlanért – ahogy Tomcsányi fogalmazott – „rendszerint” csak kártérítést (ma: kártalanítást) kapott a tulajdonos.

A városrendezésről szóló 1937. évi VI. törvénycikk is lehetővé tette, hogy bizonyos esetekben kártalanítás nélkül vonjanak el az ingatlant. Például semmi sem járt a tulajdonosnak akkor, ha a városrendezési terv alapján épülő út céljára kisajátított terület mérete legfeljebb a telke eredeti területének egyharmada volt. Ha pedig az épület valamely része, akár pusztán a díszítésre szánt tornya a városrendezés esztétikai szempontjait sértette, lebontását az építésügyi hatóság az ezzel járó költség és kár megtérítése nélkül is elrendelhetette. Megemlítjük még, hogy a IV. zsidótörvény (1942. évi XV. tc.) úgy rendelkezett, hogy minden zsidó származású személy – legalábbis elvben – térítés mellett köteles gazdasági ingatlanait tulajdonul átengedni az államnak.

A nemzetiségi kisebbségi jog

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel a „nemzetiség” szó használatával kapcsolatban, hogy mit is értünk „nemzet” alatt. Erre többféle válasz is született a korban,

melyek közül – az akkori közjog szempontjából – az akadémikus Tomcsányi álláspontját tartjuk irányadónak. Nézeteit a végletekig leegyszerűsítve akként foglalhatjuk össze, hogy a „nép” embertömeg, a „nemzet” államilag szervezett embertömeg, alkotmányjogi szempontból pedig a nemzet az államalkotó népességnek a király nélküli része. Jól látható, hogy Tomcsányi – mint a korabeli magyar közjog is – a „politikai nemzet” fogalmának talaján állt, aggályosnak találva a „kultúrnemzet”-felfogást. Úgy látta, hogy ha a magyar nemzetnek minden magyar a tagja a világon, akkor minden más nemzet is így értelmezheti a magyar területen élő nemzettagjaira, s ez súlyos következményekkel járhat. Gondoljunk csak Trianonra! Logikusan következik ebből az okfejtésből Tomcsányi azon közjogi nézete is, miszerint ha megszűnik egy állam, akkor vele együtt megszűnik a nemzet is.

A Horthy-korszakban a nemzeti kisebbségekre vonatkozóan (vagy az akkor már elterjedőben lévő új terminológia szerint: a nyelvi kisebbségekhez tartozókra) a Tomcsányi szerint „rendkívül méltányos szabályozást” adó 1868. évi nemzetiségi törvény és a trianoni békediktátum vonatkozó cikkei voltak hatályban.

A nemzetiségi jog arra terjedt ki, hogy a törvény előtt a nem magyar anyanyelvű honpolgárokat is egyenlőnek kellett tekinteni, illetve, hogy e személyek bizonyos korlátok között anyanyelvüket szabadon használhatják még az állami hatóságokkal való érintkezésben is.

Egy 1941-es kormányrendelet – az 1938 és 1941 közötti területgyarapodásokat követően – a nyelvi kisebbségi helyeken bevezette a tanköteles gyermekek teljes anyanyelvi oktatását. A kisebbségek autonóm közjogi testületként való elismerését azonban „államjogi nehézségek” miatt nem támogatták a korban. Tomcsányi is úgy gondolta, hogy ez már külön állami alakulás lehetőségét jelentené, ami a magyar állam egységét veszélybe sodorja. Ezért nemzetiségi egyesület csak irodalmi és közművelődési egyesületként létesülhetett.

Záró gondolatok

Rövid összefoglalásunk is nyilvánvalóvá teszi, hogy szabadságjogok léteztek a Horthy-korszakban is. Ám természetesen az is igaz, hogy a második világháború felé haladva és majd az alatt egyre inkább nőtt a korlátozások száma. A korlátozásokkal övezett szabadságjogokkal összefüggésben arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a „korlátozott” szó nemcsak a korabeli szabadságjogoknak lehet jelzője, hanem az egész „rendszernek”: korlátozott volt a parlamentarizmus is („félparlamentális rendszer”), sőt még maga az államfői hatalom is a két háború közötti években. Ebből a szemszögből nézve mi elsősorban nem a szabadságjogok korlátozottságában látjuk a legfőbb problémát, hanem abban, hogy a jogegyenlőség elvének félre tételével egyes honpolgárok „szabadságát” eltérően szabályozták. E tekintetben a „zsidótörvények” vetnek fel súlyos elvi, morális és gyakorlati problémát.

Befejezésül utalnunk kell arra, hogy még a 19. század a szabadságjogok kiépülésének nagy időszaka, addig a 20. század azok összezsugorodásának a szakasza. De nemcsak hazai viszonylatban. A Horthy-korszak szabadságjogainak vizsgálatakor tehát figyelemmel kell lennünk a korabeli európai környezetre is, és érdemes azon eltűnődni, hogy például a fasiszta Olaszország vagy a náci Németország „jogi” fejleményeihez képest a magyar állam mégiscsak igyekezett kedvezőbb feltételeket teremteni. Mindazonáltal a világháborút és a holokauszt borzalmait követően „az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogait” az 1946. évi „kisalkotmány” rögzítette, 1948 decemberében pedig az ENSZ *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* is megjelent, hogy aztán ezeket a formailag meglévő jogokat 1947–1948 után hazánkban és a Szovjetunió érdekszférájába tartozó országokban is semmibe vegyék.

Lényegesebb jogforrások

A vallásszabadsághoz

- 1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról

Az egyesülési joghoz

- 1938. évi XVII. törvénycikk az egyesülési szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlásáról

- A m. kir. minisztérium 1938. évi 3.400. M. E. számú rendelete, az egyesületi tagságra vonatkozó rendelkezések ellen vétő tisztviselők és egyéb alkalmazottak fegyelmi felelősségre vonásáról

- A m. kir. minisztérium 1939. évi 8.110. M. E. számú rendelete, az egyesülési jog korlátozásáról

A sajtószabadsághoz

- 1938. évi XVIII. törvénycikk az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről

A tanszabadsághoz

- 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról (numerus clausus)

- 1928. évi XIV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk módosításáról

- 1940. évi XX. törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról

A tulajdon sérthetlenségéhez

- 1937. évi VI. törvénycikk a városrendezésről és az építésügyről

A nemzetiségi kisebbségi joghoz

- 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről

„Zsidótörvények”

- 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról („I. zsidótörvény”)
- 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról („II. zsidótörvény”)
- 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről („III. zsidótörvény”)
- 1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól („IV. zsidótörvény”)

*Egy oldal a kaposvári 151. sz. Turul Cserkészcsapat
1930. évi naplójából*